

УДК: 338.436

С. І. Дем'яненко, д-р екон. наук, проф.,
ДВНЗ «Київський національний
економічний університет імені Вадима Гетьмана

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК ГАЛУЗІ Й СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

АНОТАЦІЯ. У статті розглянуто стан та тенденції змін організаційно-правових форм аграрних підприємств у післяреформений період. Досліджено процеси концентрації та інтеграції аграрного виробництва, що призвело до виникнення крупномасштабних агропромислових формувань (агрохолдингів)

КЛЮЧОВІ СЛОВА: аграрні формування, оренда землі, агрохолдинги, розвиток сільських територій, аграрна політика

АННОТАЦИЯ. В статье рассмотрено состояние и тенденции изменений организационно-правовых форм аграрных предприятий в послереформенный период. Исследованы процессы концентрации и интеграции аграрного производства, что привело к возникновению крупномасштабных агропромышленных формирований (агрохолдингов)

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: аграрные формирования, аренда земли, агрохолдинги, развитие сельских территорий, аграрная политика

ANNOTATION. In the article the state and tendencies of changes of organizational and legal forms of agrarian enterprises are considered in a post reform period. The processes of concentration and integration of agrarian production are investigated, that showed up at origin of the large-scale agroindustrial entities (agriholdings)

KEY WORDS: agrarian entities, lease of land, agriholdings, development of rural areas, agrarian policy.

Розвиток аграрного підприємництва в Україні на сучасному етапі характеризується докорінною перебудовою інституціональної структури сільського господарства, що пов'язано із процесами капіталізації, консолідації та агропромислової інтеграції. Зазначені процеси є абсолютно закономірними і впливають із логіки ринкових трансформацій. У результаті, виникло нове явище, коли несільсько-господарські суб'єкти активно беруть участь у сільськогосподарському виробництві, контролюють значні за розміром земельні масиви, володіють іншими активами в агропромисловому комплексі та здійснюють значні інвестиції в аграрну сферу економіки. Такий

сценарій розвитку подій відрізняється від того, який був запланований на початку аграрної реформи в Україні. Фактично розвивається не сектор індивідуальних сімейних ферм, які є основою аграрного виробництва в розвинутих капіталістичних країнах, а крупномасштабне агропромислове виробництво, яке в основному здійснюють торговельні, промислові й фінансові корпорації, що раніше не були безпосередньо пов'язані з виробництвом агропродовольчої продукції.

Такі тенденції часто призводять до негативних наслідків для розвитку сільської місцевості, адже традиційно аграрні підприємства брали на себе зобов'язання щодо підтримання соціальної сфери своїх працівників, які проживали компактно та забезпечували роботою сільське населення. Нові агропромислові формування, за невеликим винятком, не розглядають такі проблеми як пріоритетні для себе, що вже призводить до занепаду життя в окремих населених пунктах (закриття шкіл, масова міграція населення, безробіття тощо).

В сучасній вітчизняній науковій літературі зазначені процеси тільки починають вивчатися. Так, можна відмітити наукові праці вчених кафедри агропромислових формувань ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана» (яка першою в Україні почала випускати фахівців саме для такого типу економічних утворень) В.Г. Андрійчука [1—3], М. Й. Хорунжого [14, 15], О. О. Єранкіна [5], О. В. Садовника [8], а також дослідження компанії «УкрАгроКонсалт» (С.Феофілов) [13] та «Української аграрної конфедерації» (В. Лапа, А. Ліссітса, А. Поливодський, М. Федорченко, С. Феофілов, А.Янов) [6]. Серед російських авторів слід відмітити праці Д. Рилко [7, 8, 16], Є. В. Серової, І.Г. Храмової [10], В. Узуна [11, 12]. Проте, більшість із проблем, пов'язаних із швидкою капіталізацією сільського господарства, залишаються у стадії початкового вивчення. В наукових колах ще тривають дискусії щодо перспективності домінування агрохолдингів в аграрному виробництві, є побоювання щодо докорінної зміни в зв'язку з цим соціально-духовної основи селянства.

Аналізуючи динаміку змін організаційно-правових форм аграрних підприємств, що виникли в результаті аграрної реформи, слід зазначити, що характерною особливістю цих змін є індивідуалізація господарювання на селі, тобто перехід від колективних форм господарювання до індивідуальних. Проявляється ця особливість у збільшенні кількості таких організаційно-правових форм аграрних підприємств як приватні та фермерські господарства та значному зменшенню кількості сільськогосподарських виробничих кооперативів і відносному зменшенню господарських товариств. Ці тенденції показано в табл. 1.

Таблиця 1

**ДИНАМІКА ЗМІНИ ОРГАНІЗАЦІЙНИХ ФОРМ АГРАРНИХ ФОРМУВАНЬ
ТА ПЛОЩІ ЇХ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ УГІДЬ В УКРАЇНІ ЗА 2000—2009 рр.***

№ п/п	Показники	2000 р.		2009 р.		2009 р. в % до 2000 р.	
		Кількість підприємств	Площа, тис. га	Кількість підприємств	Площа, тис. га	Кількість підприємств	Площа, тис. га
1.	Господарські товариства	6970	13 912,1	7819	10 467	112,2	75,2
	їх питома вага, %	53,0	56,1	52,0	47,3	—1,0	—8,8
2.	Приватні підприємства	2967	2963	4333	3605	146,0	121,7
	їх питома вага, %	22,5	11,9	28,8	16,3	6,3	4,4
3.	Виробничі кооперативи	2165	6074,8	1001	1943	46,2	32,0
	їх питома вага, %	16,5	24,5	6,7	8,8	—9,8	—15,7
4.	Інші підприємства	1058	1847,1	1898	6102	179,4	330,4
	їх питома вага, %	8,0	7,4	12,6	27,6	4,6	20,2
5.	Аграрні підприємства всього	13 160	24 797	15 051	22 117	114,4	89,2
6.	В тому числі агрохолдинги	×	×	50	4105	×	×
	їх питома вага, %			0,3	18,6		
7.	Середній розмір підприємства, га	×	1884	×	1469	×	77,9
8.	Кількість аграрних підприємств, що обробляють понад 3 тис. га	×	×	793	2735	×	×
	їх питома вага, %	×	×	3,6	12,4	×	×

Так, у 2009 році порівняно з 2000 роком кількість господарських товариств зросла на 849 одиниць або на 12,2 %, при тому, що площа їх сільськогосподарських угідь зменшилася на 3445 га або 8,8 %. Як ми й передбачували в наших попередніх дослідженнях [4], значно зросла кількість приватних підприємств (на 1366 одиниць або на 46 %). При цьому зросла також і площа їх сільськогосподарських угідь (на 21,7 %). Сільськогосподарські виробничі кооперативи, як організаційно-правова форма аграрного підприємства, найменше відповідає критеріям індивідуального сільськогосподарського виробництва і найбільше містить у собі засади колективних сільськогосподарських підприємств, а за деякими положеннями навіть перевищує їх. Саме це, на нашу думку, і стало основною причиною різкого скорочення їх кількості. Так, якщо у 2000 р. їх було 2165 одиниць і обробляли вони 6074,8 тис. га сільськогосподарських угідь, то у 2009 р. ці показники відповідно склали 1001 одиницю й 1943 тис. га сільськогосподарських угідь, або склали, відповідно, до 2000 р. 46,2, та 32 %.

За даними форми № 6-зем «Звіт про наявність земель та розподіл їх за власниками землі, землекористувачами, угіддями та видами економічної діяльності» станом на кінець року, даними Держкомстату та власними розрахунками

Однак найбільший інтерес у зміні структури організаційно-правових форм аграрних підприємств викликає категорія «Інші підприємства». Саме за цією категорією криються ті принципові відмінності, що сталися в зазначеній структурі в результаті здійснення аграрної реформи в Україні. Мова йде про виникнення великомасштабних агропромислових формувань, що орендують десятки тисяч гектарів ріллі і які отримали назву «агрохолдинги».

Загалом, агрохолдинг — це специфічна форма володіння акціонерним капіталом, за якої материнська компанія, володіючи контрольним пакетом акцій інших підприємств, здійснює управління і контроль за їх діяльністю і завдяки цьому об'єднує їх у єдину організаційну структуру з відповідними цілями і місією. Зауважимо, що господарські товариства, а саме акціонерні товариства, найбільше відповідають умовам створення агрохолдингів. Так, використовуючи таку організаційно-правову форму ведення бізнесу, агрохолдинги активно залучають капітал через випуск та розміщення акцій на фондових біржах за кордоном, що не можуть собі дозволити інші форми агробізнесу. Виникнення таких крупномасштабних агропромислових формувань (агрохолдингів) у постсоціалістичних країнах (таких як Україна, Росія Казахстан), пов'язано з недосконалістю і провалами у функціонуванні

економіки, що викликано не адекватною політикою держави, зокрема відсутністю повноцінного ринку сільськогосподарської землі. За створення необхідних економічних і правових умов для ведення аграрного підприємництва, тобто його інституціонального забезпечення, а також відповідної державної політики буде змінюватися і структура цього підприємництва, що відповідатиме новим умовам його функціонування. Ринок сільськогосподарської землі при цьому має відіграти одну з провідних ролей.

У зв'язку з новою ситуацією в аграрній сфері економіки України, пов'язаною з функціонуванням великих агропромислових формувань, що орендують сотні тисяч гектарів ріллі, необхідні певні корективи в аграрній політиці держави. По-перше, необхідно змінити підходи до державної підтримки галузі. Агрохолдинги, наприклад у рослинництві, такої підтримки часто не потребують або потребують в обмеженому розмірі чи в окремих галузях (виробництво цукрових буряків). Підтримка потрібна середнім і малим підприємствам, що виробляють тваринницьку продукцію, для забезпечення балансу різних організаційно-правових форм господарювання, що забезпечить вищу ефективність використання суспільних ресурсів — землі, капіталу, праці та підприємницьких здібностей людей. Держава, в особі уряду, має сприяти встановленню рівних і прозорих умов для господарської діяльності всіх форм господарювання в АПК зосередивши бюджетну підтримку на розвитку аграрної освіти й науки, створенню інформаційних систем для збирання і розповсюдження ринкової інформації серед суб'єктів ринку, розвитку дорадчих служб та сільської інфраструктури (доріг, систем водозабезпечення, шкіл, дитячих дошкільних та медичних закладів). По-друге, необхідна чітка комплексна програма щодо розвитку сільських територій. Складовою цієї програми мають стати зміни в системі оподаткування агрохолдингів з метою надходження податків до бюджетів сільських громад.

Цілком природно, що зазначені процеси потребують адекватної наукової оцінки. Тим більше, враховуючи той факт, що за прогнозами більшості вчених, які займаються проблемами аграрної економіки, домінування великих агроформувань у найближчий час буде тільки посилюватися. І цілком ймовірно, що аграрне виробництво у найближчий період сконцентрується в руках обмеженої кількості великих агропромислових формувань. Так, за нашими прогнозами процеси консолідації в аграрному секторі призведуть до формування 200—300 основних гравців аграрного ринку, які будуть виробляти левову частку

аграрної продукції. Зазначені прогнози можна базувати на досвіді Російської Федерації, де аналогічні процеси тривають вже кілька років. За інформацією Всеросійського інституту аграрних проблем і інформатики концентрація виробництва у найбільших господарствах з кожним роком тільки посилюється: якщо у 1995—1997 роках найбільші 300 аграрних підприємств виробляли 14,1 % товарної продукції, то у 2004—2006 роках — вже 28,8 % [7].

У 2007 році в Україні працювали більше 30 великих компаній, кожна з яких контролювала не менш як 30 тис. га сільськогосподарських угідь, що у підсумку складало більш ніж 2,7 млн га (6,6 %) усіх сільськогосподарських угідь України або 17,6 % земель, які оброблялися середніми та великими підприємствами. У 2009 році за нашими підрахунками кількість таких компаній складала 50 одиниць, а частка землі, що ними оброблялася, зросла до 18,6 %. Все це призводить до докорінної зміни соціально-економічних відносин у сільській місцевості. Слід зазначити, що загальна кількість суб'єктів господарювання у сільському господарстві значно зросла за рахунок створення фермерських господарств (41,9 тис. у 2009 р.), однак їх частка у використанні сільськогосподарських угідь і виробництві валової сільськогосподарської продукції є не значною (відповідно 10,3 та 5 %).

З усього вище зазначеного можна зробити висновок, що виникнення і розвиток агрохолдингів в Україні та інших колишніх республіках СРСР є об'єктивним, закономірним результатом здійсненої аграрної реформи і, зокрема, земельної реформи. Їх вплив на підвищення ефективності використання виробничих ресурсів у сільському господарстві та інших сферах агробізнесу слід оцінювати позитивно. Діяльність агрохолдингів відповідає сучасним тенденціям розвитку аграрного виробництва, що характеризуються впровадженням новітніх технологій виробництва та його управління, а також глобалізаційним тенденціям.

Однак, поряд з агрохолдингами мають розвиватися й інші організаційно-правові форми агробізнесу — сільськогосподарські підприємства і фермерські господарства, переробні та збутові компанії, кооперативи тощо. Загалом, потрібен баланс різних організаційно-правових форм підприємств АПК. При цьому особливо слід наголосити на необхідності підвищення родючості землі, як базового ресурсу суспільства, забезпеченні екологічних норм її використання. В цьому вбачається виключна роль держави.

Сільськогосподарське виробництво і аграрне підприємництво загалом нерозривно пов'язані з ситуацією на селі, з розвитком сільських територій. У цьому контексті діяльність агрохолдингів не є однозначною. З одного боку вони підвищують ефективність сільськогосподарського виробництва, чим сприяють розвитку сільських територій, а з іншого — витісняють з сектору традиційні форми ведення сільськогосподарського виробництва — аграрні підприємства і фермерські господарства, що органічно поєднані з сільською місцевістю, її інфраструктурою, адже їх власники, спеціалісти та члени їх сімей, як правило, там проживають.

Потрібна цілеспрямована державна політика розвитку аграрного сектору економіки та сільських територій. Аграрна політика держави має забезпечувати підвищення конкурентоспроможності продукції вітчизняного агропродовольчого комплексу на внутрішніх та зовнішніх ринках сільськогосподарської продукції та продуктів харчування, гарантувати якість цієї продукції та її відповідність вимогам СОТ і ЄС. З іншого боку, заходами аграрної політики неможливо вирішити проблеми сільських територій. Ці проблеми мають комплексний характер, пов'язані не тільки з сільським господарством, але і з багатьма іншими галузями економіки — медициною, освітою, культурою, будівництвом, комунікаціями та ін. Тому розвиток сільських територій має вирішуватися комплексно, за державної координації і сприяння. Держава може стимулювати розвиток аграрного виробництва підтримувати розвиток тих сільських територій, де воно розміщене, через відповідні податкові норми та іншими заходами. Однак, основним напрямком розвитку села має бути зміцнення місцевого самоврядування, сільських громад та місцевих бюджетів.

Роблячи загальний висновок щодо тенденцій змін організаційно-правових трансформацій аграрних підприємств в Україні можна стверджувати, що в найближчій перспективі буде продовжуватися процес концентрації сільськогосподарської землі агрохолдингами через її оренду та банкрутство неефективних аграрних підприємств. Цей чинник потрібно враховувати при розбудові аграрної політики держави та програм підтримки розвитку сільських територій. Однак, цілком можливо, що в довгостроковій перспективі агрохолдинги будуть зменшувати масштаби землекористування та реорганізуватися в інші організаційні форми аграрного бізнесу. Ці процеси будуть визначати аграрна політика держави та світові тенденції на ринках сільськогосподарської продукції і продовольства.

Література

1. Андрійчук В. Г. Капіталізація сільського господарства: стан та економічне регулювання розвитку / Андрійчук В. Г. — Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. — 216 с.
2. Андрійчук В. Г. Надконцентрація агропромислового виробництва і земельних ресурсів та її наслідки / В. Г. Андрійчук // Економіка АПК. — 2009. — № 2. — С. 3—9.
3. Андрійчук Р. В. Корпоративне управління в контексті розвитку теорій фірми і методологічних підходів до його становлення / Андрійчук Р. В. // Економіка АПК. — 2008. — № 11. — С. 42—48.
4. Дем'яненко С. І. Організаційно-правові форми реформованих сільськогосподарських підприємств в Україні: які висновки можуть бути зроблені? Сільське господарство України: криза та відновлення / За ред. Штефана фон Крамона-Таубадея, Сергія Дем'яненка, Арніма Куна. — К.: КНЕУ, 2004. — С. 93—101.
5. Єранкін О. О. Планування заходів з підвищення конкурентоспроможності аграрних підприємств та агропромислових формувань // Формування ринкової економіки. Зб. наук. праць. Удосконалення економічної роботи на сільськогосподарських підприємствах в умовах перехідної економіки. — К.: КНЕУ, 2003. — С. 118—123.
6. Лапа В., Лиситса А., Поливодский А., Федорченко М., Феофилов С., Янов А. Украина: Агрохолдинги и перспективы рынка земли. — Украинская аграрная конфедерация, Укراгроконсалт. — К., 2007. — 169 с.
7. Рылько Д. Новые игроки в сельском хозяйстве России: возникновение, эволюция, воздействие / Д. Рылько, Р. Джолли // Basis Brief / Collaborative Research Support Program. — 2005. — Вып. 35, нояб.
8. Рылько Д. Новые сельскохозяйственные операторы, рынок предлагаемых услуг и вертикальная координация сектора / Д. Рылько // Рынки факторов производства в АПК России: перспективы анализа: науч. конф., Голицино-П, 6—7 июля 2001 г.: материалы конф. — М.: Ин-т экономики переход. периода, Аналит. Центр АПЭ, 2002. — 219 с.
9. Садовник О. В. Теоретичні основи управління змінами на підприємствах АПК / Садовник О. В. // Вісник Харківського національного технічного університету сільського господарства: Економічні науки. Вип. 66. — Харків, 2007. — С. 150—155.
10. Серова Е. В., Храмова И. Г. Вертикальная интеграция в продовольственном комплексе России. — М.: Институт экономики переходного периода, 2002. — 236 с.
11. Узун В. Крупный и мелкий бизнес в сельском хозяйстве России: адаптация к рынку / В. Узун // Comparative Economic Studies. — Т. 41, вып. 1. — 2005. — С. 85—100.
12. Узун В. Лучшие российские агрохолдинги достигли эффективности мировых лидеров [Электронный ресурс] / В. Узун // Российская Бизнес-газета. — 2007. — № 634. — Режим доступа : <http://www.rg.ru/2007/12/18/agro.html>.

13. *Феофілов С. Л.* Украина: аграрные холдинги и перспективы рынка земли / Феофілов С. Л. — К.: УкрАгроКонсалт, 2007.

14. *Хорунжий М. Й.* Організаційно-економічні трансформації у сільськогосподарському виробництві в процесі його капіталізації / М. Й. Хорунжий // Економіка АПК. — 2005. — № 10. — С. 51—57.

15. *Хорунжий М. Й.* Агропромислові формування як засіб продовольчої безпеки // Економіка АПК. — № 10. — 2008.

16. *Rylko Dmitri N.* New agricultural operators, input markets and vertical sector coordination. IMEMO RAN, Moscow — 28 p.; Rylko, D., 2000. «Operators farming»: a new sector in the Russian agriculture. The Russian economic barometer Vol. IX, N2, pp. 11—19.

Стаття надійшла до редакції 03.03.2011 р.

УДК: 316.42:316.334.3

S. Lakner, Stephan von Cramon-Taubadel.

Georg-August-University Göttingen,
Department of Agricultural Economics
and Rural Development

EFFICIENCY ANALYSIS OF ORGANIC FARMING SYSTEMS — AN OVERVIEW ON JOINT TOPICS, RESULTS AND CONCLUSIONS

Abstract. The following paper summarizes existing literature dedicated to efficiency and productivity of organic farming systems. We can distinguish between studies that aim to compare conventional and organic farming and studies that just model samples of organic farms. Sample selection issues seem to be a major problem in some studies, since the organic farming group is often relatively small. Also the structural difference between the groups of organic and conventional farms within the data-sets is seldom discussed in detail. Comparing organic and conventional farms, organic farms perform slightly worse than conventional farms. The inclusion of a sample selection model shows that the conversion to organic farming is not driven by inefficiency. The degree of specialization does not seem to be optimal, nevertheless the limits of specialization are not discussed in detail. Environmental indicators are only considered in a few studies, which show that organic farming might be more efficient when the environmental dimension of production (such as landscape elements and diversity in the crop-rotation) is taken into account. However, finding appropriate data sets with enough observation for modelling is a problem in these analyses. Investigation shows that technical efficiency depends on the farm focus and varies substantially across the different regions in Germany. Technical efficiency during the conversion period is lower, but converting farms achieve the same efficiency level as established organic farms after 6—10 years.

Keywords. Technical Efficiency, Organic Farming, Literature Review